

FASCISME EN POPULISME

ANTONIO SCURATI

FASCISME EN POPULISME

Mussolini nu

Uit het Italiaans vertaald

door Jan van der Haar

Uitgeverij Podium
Amsterdam

Oorspronkelijke titel *Fascismo e populismo*

Oorspronkelijke uitgever Bompiani

© 2023 Antonio Scurati

© 2024 Nederlandse vertaling Jan van der Haar / Uitgeverij Podium

Omslagontwerp Polystudio

Omslagbewerking bij Barbara

Foto auteur © Mondadori Portfolio / Opale

ISBN 9789463812641

www.uitgeverijpodium.nl

INHOUD

I. Fascisme	9
II. Populisme	51
III. Democratie	83

Deze tekst berust op de rede die ik hield op de Rencontres internationales de Genève, die sinds 1946 jaarlijks worden gehouden, toen – daags na de oorlog – een groep schrijvers en intellectuelen het noodzakelijk achtte om de culturele dialoog tussen landen weer op te pakken teneinde de vrede te bewaren. Mijn verhaal werd gepresenteerd op donderdag 29 september 2022, enkele dagen na de Italiaanse Kamerverkiezingen. Hoewel ik het heb bewerkt en uitgebreid, besloot ik hier de keurige redenaarstoon en iets van opwinding in de tekst te behouden, mede vanwege het historische moment waarop die werd bedacht en uitgesproken.

I.
FASCISME

Er komt een moment dat je je niet meer mag verbergen. Iemand die de Geschiedenis wil vertellen – die met de hoofdletter G, het collectieve wedervaren van volkeren in de loop der tijd, die tijd die alleen menselijk wordt als je in een verhaal stapt – moet zichzelf als deel ervan verklaren. Iemand die naar dit soort vertelling streeft, dient zichzelf schuldig te verklaren.

Schuldig waaraan? Dat hij een van de velen is. Dat hij is als iedereen. Zoals iedereen betrokken bij, verwikkeld in, deelgenoot van. Dat hij niet – zoals de dichter leerde – de danser van de dans onderscheidde. Dat hij dat kon noch wilde. Dat hij het gevoel voor de Geschiedenis is kwijtgeraakt door een van de grote geestelijke verminkingen van onze tijd, een in vele andere opzichten bevoorrechte tijd.

Sinds de Franse Revolutie hebben tien generaties vrouwen en mannen elkaar opgevolgd aan het firmament van de Geschiedenis, een onmetelijk groot, ge-

ducht en veelbelovend firmament. Twee eeuwen lang konden mannen en vrouwen opkijken naar die vage lijn en konden zij hun eigen kleine individuele bestaan voelen als een deel van een breder verhaal, van een tumultueuze, bij vlagen krankzinnige, vaak bloedige vertelling, die hun betekenis en richting kon geven. Bij nacht schitterde de Geschiedenis als een poolster eeuwig aan de hemel boven onze zorgen.

Sinds de Franse Revolutie hebben twee eeuwen lang tien generaties een beroep gedaan op de toekomst om gerechtigheid te krijgen: voor de rechtbank van de Geschiedenis zouden millennia van anonieme gebroken ruggen en ontberingen vrijspraak vinden. Vrijspraak en genoegdoening. Zelfs wraak. Tien generaties van moeders en vaders meenden met grootmoedig vertrouwen dat het leven van hun kinderen beter zou zijn dan het hunne en dat het bestaan van de kleinkinderen beter zou zijn dan dat van de kinderen. En ze waren bereid om daarvoor te vechten, te sterven en zelfs te doden. Ziehier de belofte van de Geschiedenis, de belofte die zichzelf belooft: ons wacht de toekomst, van ons is de toekomst. De toekomst is een van ons. Ziehier de verplichting van de Geschiedenis: de geschiedenis is nooit eens en voor al geschreven, de geschiedenis is altijd vechten om de geschiedenis. De geschiedenis zijn wij.

Maar toen is dat firmament vervaagd, de ster van de verlossing is gedoofd. Op een sombere middag aan het eind van de eeuw en van het millennium zijn we in een goed gemeubileerd en slecht verlicht vertrek door het blauwige televisiescherm op een doods kanaal gestopt met geloven in de Geschiedenis. Onze westerse levens zijn onverwachts versmald, zijn alle een privéaangelegenheid geworden, een planetaire eenzaamheid. We zijn begonnen elke ervaring te meten naar de korte meter van het heden, een meter waarop de grote decors van het individuele en collectieve bestaan geen plaatsje krijgen. We zijn het vermogen kwijtgeraakt om ons te voelen in een grootse tijd, die van ver komt en die ver weg gaat, we zijn doof geworden voor de stem die ons op vertwijfelde momenten opbeurde en toefluisterde: kom op, hup, je bent niet de eerste, je bent niet de laatste, je bent niet alleen; samen met jou rukken legioenen mensen op die leefden en stierven voordat jij werd geboren, en met jou rukt een nog grotere schare op, die van de nog nooit geboren vrouwen en mannen.

Toch mag iemand die, zoals ik, dat verloren gevoel voor de Geschiedenis wil hervinden, zich niet verbergen. De romancier die op zoek wil gaan naar een tijd die ver afstaat van 'broeders die niet meer zijn', moet erkennen dat voor de volkeren, zoals Enzensberger leerde, de

enige geschiedenis die ertoe doet de sage is, als epos, als een collectief verhaal van een anoniem geroezemoes in een bundel met vrije versies, die meeslepend blijken, omdat ze alle meegesleept zijn, die ons erbij betrekken, omdat ze alle betrokken zijn, die ons ontroeren, omdat ze alle ontroerd zijn.

En vanavond heb ik dus besloten me niet te verbergen, allereerst niet het persoonlijke feit dat de uitnodiging voor deze prestigieuze reeks lezingen over de vrede – die al vanaf 1946 wordt gehouden – voor mij een historische betekenis heeft en tevens een grote existentiële waarde.

De historische betekenis verwijst onvermijdelijk naar het feit dat in mijn land, Italië, het land waaruit ik hier vanmorgen per trein ben aangekomen, dwars door dit schitterende Alpenlandschap, in dat land aan de andere kant van de bergen die ons scheiden, maar niet verdelen, een paar dagen geleden mijn landgenoten – niet alle, een relatieve, maar consistente meerderheid – te kennen hebben gegeven dat Italië geregeerd moet worden door een extreemrechtse partij, waarvan de voornaamste vertegenwoordigers een persoonlijke, biografische en politieke geschiedenis hebben die afstamt van het neofascisme.

Wij weten, ook uit eigen ervaring, dat de Geschiedenis zo is omdat ze een worden is, en dus sommige dingen, sommige opinies, sommige ideeën achter zich laat, ze

ontdekt en vindt nieuwe, vervormt ze, verloochent ze soms, of vergeet ze, maar staat het terugspoelen van de band niet toe. Een geschiedenis hebben betekent niet noodzakelijkerwijs een toekomst hebben, in die zin dat dat verleden onherroepelijk beslist over je toekomst: en toch is het iets onuitwisbaars. ‘Het toegangskaartje voor het leven kun je niet teruggeven’, heeft een groot denker gezegd; je kunt je eigen geschiedenis niet uitwissen, die neem je met je mee. Dit opent voor mij – en dat zou het, meen ik, voor alle Italianen moeten doen, en niet alleen voor Italianen – een diep, droef en gevaarlijk moment van serieuze overpeinzing.

Iemand die een land komt besturen met een neofascistisch politiek verleden, staat voor een tweesprong. Óf hij maakt zich definitief – via een transparante, beslissende toespraak in het openbaar – los van dat verleden, óf hij maakt zich op om de hele Italiaanse geschiedenis te herzien, om dat verleden in een ander teken te stellen, om daarop een zogenaamd nieuw licht te werpen dat het duister tegenspreekt en ontkent. Omdat het totaal heeft ontbroken aan het openbaar debat om de knelpunten los te maken, om collectief het duistere fascistische en neofascistische verleden te verwerken, is het licht voorspelbaar dat de tweede weg genomen zal worden, die van het partijdig revisionisme.

Op dit historische moment speelt mijn overpeinzing. Wat mijn woorden echter existentieel maakt, is dat ik de laatste jaren van mijn literair onderzoek, inmiddels een decennium, heb gewijd aan het bestuderen van en vertellen over de fascistische periode in romanvorm.

Ik ben begonnen met *Il tempo migliore della nostra vita* [De beste tijd van ons leven], een biografische roman over Leone Ginzburg, de grote intellectueel – de grote intellectuele held, durf ik wel te zeggen – die zijn bestaan wijdde aan de strijd tegen het fascisme, en later zijn onverzettelijke antifascisme met zijn leven heeft moeten bekopen. De wording van dat boek zegt, denk ik, iets over een generatie, niet alleen iets over mijn persoonlijke, intellectuele traject. Eind jaren zestig geboren behoor ik tot de laatste generatie kinderen van de vorige eeuw. De laatsten die hun jeugd volledig hebben beleefd in de sociale en culturele sfeer van de twintigste eeuw. En ook de laatsten derhalve die hun intellectuele, ethische en politieke vorming kregen in het twintigste-eeuwse antifascisme. Het was dus niet toevallig dat ik op een dag het plan opvatte om een roman te schrijven over de partizanen nadat ik er als kind over fantaseerde schrijver te worden. Hoewel ik jaren later besloot al mijn krachten te wijden aan een romancyclus over Benito Mussolini, vielen mijn literaire ambities van meet af aan samen met

het verlangen om over de antifascisten te vertellen, en niet over de fascisten. Gevormd als ik ben in de antifascistische cultuur van de laat-twintigste eeuw, die was gericht op de ‘verzetsmythe’, op het verzet in het nazifascisme, als basisverhaal van onze democratie, ben ik nooit – ook niet intellectueel of artistiek – gevallen voor de leidersfiguur van het fascisme. Allesbehalve: geheel in lijn met het leidende schrijfbeginsel in de tweede naoorlogse periode, dat wilde dat het fascisme werd verteld vanuit het perspectief van de slachtoffers, streefde ik ernaar om ook mijn bijdrage te leveren aan die zo inspirerende verzetsliteratuur. Ik had toen nooit kunnen denken dat ik beroemd zou worden als auteur van een roman over Mussolini.

En de roman over Mussolini kwam via de roman over Leone Ginzburg. Het had niet anders gekund. Voor mij, ‘laatste jongen van de vorige eeuw’, en voor de hele cultuur van de tweede helft twintigste eeuw, waar ik uit voortkwam, was het pas mogelijk om te peinzen over de vervolger nadat je had stilgestaan bij de vervolgte, over de geweldpleger, nadat je had gekeken naar zijn slachtoffer, om het fascisme pas te begrijpen via het antifascisme.

Om die redenen schreef ik *De beste tijd van ons leven* eerder dan *M* – ja, toen *M* nog niet denkbaar was. Toen

ik die roman over Ginzburg opzette, dacht ik onwillekeurig – maar wel eerlijk, hoop ik – het leven van die buitengewone man dichterbij het leven van doodgewone mensen uit zijn tijd of van zijn leeftijd te brengen. ‘Doorsnee’ mannen en vrouwen die leefden in diezelfde epische, vreselijke jaren, onder dezelfde dictatuur, voor dezelfde keuze gesteld. Gewone mannen en vrouwen, maar niet zomaar mensen.

De levens van de gewone mensen die ik in mijn verhaal dacht te moeten plaatsen tegenover dat van het historische personage, waren ook de levens van mijn opa’s en oma’s. Ik was op zoek naar gemeenschappelijke grond met even uitzonderlijke als normale existenties. Ik probeerde ook, op mijn manier, een brug te slaan tussen mijn generatie van holle hedonisten en de tragische, formidabele generaties van onze grootouders. Ik probeerde me de enige vraag te stellen die er volgens mij toe doet, wanneer we de geschiedenis overpeinzen, wanneer we vanuit de laagvlakten van het heden de wederwaardigheden waarnemen van mannen en vrouwen die moesten leven in tragische en roemrijke tijden: waar sta ik in die stroming?

Ik meende toen met een verbijsterende vanzelfsprekendheid te kunnen antwoorden: ik was er! Ik was er omdat die opa naar wie ik vernoemd ben er was, de ma-

chinebankwerker bij Alfa Romeo in Portello in Milaan, die enorm kundige handen had en streng terughoudend zo goed als zweeg, die man die zo anders is dan ik, die met mij nu waarschijnlijk niet eens een kop koffie zou drinken en van wie ik desalniettemin afstam.

Het was dus pas nadat ik die verzetsroman had geschreven, waarover ik van jongs af aan had gedroomd, dat ik kwam tot de roman over het fascisme; ja, het gebeurde toen ik hem doormaakte.

Ik herinner me nog precies het moment waarop ik het literaire project dat *M* werd bedacht. Ik was me nog aan het documenteren om het leven van Leone Ginzburg te vertellen in de vorm van de waarheid-roman. Het was toen ik een van die beruchte filmpjes bekeek waarop Mussolini de ‘immense massa’ toesprak vanaf het balkon van Palazzo Venezia – beelden die we kunnen dromen omdat we ze zo vaak hebben gezien en juist daarom misschien niet meer zien – dat ik dacht een inzicht te krijgen. Dit heeft nog nooit iemand verteld!, zei ik bij mezelf met een mengeling van opwinding en verbijstering.

Ik was niet gek geworden (niet helemaal, althans). Er bestonden (daar was ik me volkomen van bewust) hele bibliotheken aan historische onderzoeken, essays en memoires over Mussolini en het fascisme, en toch had niet één schrijver van de generatie daarna het ooit ver-

teld in de populaire en eminent democratische vorm van de roman. Bovendien had niemand het ooit van binnen-uit verteld. En zo heb ik na de roman over Ginzburg en mijn grootouders diverse jaren gewijd aan het bestuderen en schrijven van dat project dat de hele kwestie rond het fascisme wilde vertellen via de fascistten zelf en allereerst via de ‘leider’, zoals ze hem noemden: Benito Mussolini.

Het fascisme vertellen via de fascistten – dat zeg ik erbij voor de jongsten – betekent allerm minst dat je de ideologie aanhangt, het betekende voor mij wel proberen de lezer, en niet alleen hem, eindelijk eens af te laten rekenen met het fascisme. Die afrekening was namelijk in mijn zienswijze (en niet alleen de mijne) nooit gemaakt, al waren er sinds zijn komst honderd en sinds zijn val zeventig jaar verstreken. Hier raken we een cruciaal, omstreden punt waarin de wording van *M* de culturele en politieke geschiedenis van Italië van ver na de Tweede Wereldoorlog doorsnijdt, een lange periode die in sommige opzichten nog altijd voortduurt.

Hiervoor noemde ik even mijn jonge jaren als aspirant-schrijver die gevormd was door het twintigste-eeuwse antifascisme. Welnu, juist in de jaren dat het volwassen leven eraan kwam, ik mijn intellectuele vorming kreeg en mijn literaire ambities koesterde, juist